प्रथमः पाठः

वयं वर्णमालां पठामः

वर्णाः द्विविधाः भवन्ति – **स्वराः व्यञ्जनानि** च ।

(१) स्वराः

स्वराणाम् उच्चारणं स्वतन्त्ररूपेण भवति ।

स्वराः द्विविधाः सन्ति – **समानाक्षराणि सन्ध्यक्षराणि** च ।

	ह्रस्वः	दीर्घः
१. समानाक्षराणि	अ	आ
	इ	ई
	उ	ऊ
	ऋ	ॠ
	ऌ	–*
२. सन्ध्यक्षराणि	–**	ए
	–	ऐ
	–	ओ
	–	औ

द्वयोः द्वयोः निश्चित-स्वरयोः सन्धिद्वारा ये नवीनाः स्वर-वर्णाः जायन्ते, ते **सन्ध्यक्षर-स्वराः** भवन्ति –

अ + इ → ए   अ + ए → ऐ

अ + उ → ओ   अ + ओ → औ

* "ऌ"-वर्णस्य दीर्घा न सन्ति ।   ** सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति ।

© NCERT not to be republished

✷ **अनुनासिक-स्वराः**

मुखेन सह नासिकया अपि उच्चारिताः स्वराः **अनुनासिक-स्वराः** सन्ति –

अँ	आँ	इँ	ईँ	उँ	ऊँ	ऋँ	ॠँ	ऌँ
एँ	ऐँ	ओँ	औँ					

(२) व्यञ्जनानि

व्यञ्जनानाम् उच्चारणे कस्यचित् **स्वरस्य** सहायता अवश्यं भवति। अतः **वर्णमालायां व्यञ्जनानाम्** उच्चारणार्थं सर्वत्र अ **स्वरस्य** योजनं भवति। उदाहरणम् –

क् + अ = क   ख् + अ = ख

ग् + अ = ग   घ् + अ = घ

अत्र **व्यञ्जनं** केवलं → क् ख् ग् घ् इत्येव अस्ति।

अत्र अ **स्वरः** केवलम् उच्चारणार्थं योजितः अस्ति।

व्यञ्जनानां चत्वारः भेदाः सन्ति –

१. वर्ग्याः (स्पर्शाः) वर्णाः

क-वर्गः –	क	ख	ग	घ	ङ
च-वर्गः –	च	छ	ज	झ	ञ
ट-वर्गः –	ट	ठ	ड	ढ	ण
त-वर्गः –	त	थ	द	ध	न
प-वर्गः –	प	फ	ब	भ	म

वर्ग्याः (स्पर्शाः) व्यञ्जनवर्णाः स्वकीय-उच्चारण-स्थानानुसारेण पञ्चसु वर्गेषु विभक्ताः भवन्ति।

© NCERT not to be republished

२. अन्तःस्थाः वर्णाः

य र ल व

अन्तःस्थाः वर्णाः बहुत्र **स्वरवर्णानां** स्थाने जायन्ते। अतः एते – **"अर्ध-स्वराः"** इत्यपि उच्यन्ते।

इ + अ → य् + अ	यथा -	यदि	+ अपि	=	यद्यपि
ऋ + अ → र् + अ		पितृ	+ आज्ञा	=	पित्राज्ञा
ऌ + अ → ल् + अ		ऌ	+ आकृतिः	=	लाकृतिः
उ + अ → व् + अ		सु	+ आगतम्	=	स्वागतम्

३. ऊष्म-वर्णाः

श ष स ह

ऊष्मणां व्यञ्जन-वर्णानाम् उच्चारण-समये मुखात् उष्णः वायुः निस्सरति।

४. अयोगवाहौ वर्णौ

अं अः

अयोगवाहः विशिष्टः व्यञ्जन-वर्णः अस्ति। अत्र उच्चारणार्थं **स्वरस्य** संयोजनं पूर्वं भवति, न तु पश्चात्। अत्र **द्वौ अयोगवाहौ** स्तः –

अं = अ + ं → अनुस्वारः

अः = अ + ः → विसर्गः

व्यञ्जनैः सह सर्वेषाम् अपि **स्वराणां** संयोजनं भवति।

व्यञ्जनैः सह **स्वराणां** संयोजनेन **गुणिताक्षराणि** भवन्ति –

© NCERT not to be republished

गुणिताक्षराणि

	स्वराः →	अ	आ	इ	ई	उ	ऊ
व्यञ्जनानि ↓	मात्राः →		ा	ि	ी	ु	ू
क्	→	क	का	कि	की	कु	कू
ख्	→						
ग्	→						
घ्	→						
ङ्	→						
च्	→	च	चा	चि	ची	चु	चू
छ्	→						
ज्	→						
झ्	→						
ञ्	→						

© NCERT not to be republished

वदामः लिखामः च

ऋ	ॠ	ऌ	ए	ऐ	ओ	औ
ृ	ॄ	ॢ	े	ै	ो	ौ

कृ	कॄ	कॢ	के	कै	को	कौ

चृ	चॄ	चॢ	चे	चै	चो	चौ

© NCERT not to be republished

ट्	→	ट	टा	टि	टी	टु	टू
ठ्	→						
ड्	→						
ढ्	→						
ण्	→						
त्	→	त	ता	ति	ती	तु	तू
थ्	→						
द्	→						
ध्	→						
न्	→						
प्	→	प	पा	पि	पी	पु	पू
फ्	→						
ब्	→						
भ्	→						
म्	→						

© NCERT not to be republished

टृ	टॄ	टॢ	टे	टै	टो	टौ

तृ	तॄ	तॢ	ते	तै	तो	तौ

पृ	पॄ	पॢ	पे	पै	पो	पौ

© NCERT not to be republished

य्	→	य	या	यि	यी	यु	यू
र्	→						
ल्	→						
व्	→						

श्	→	श	शा	शि	शी	शु	शू
ष्	→						
स्	→						
ह्	→						

ं	→	अं	आं	इं	ईं	उं	ऊं
ः	→	अः	आः	इः	ईः	उः	ऊः

वयम् अयोगवाहानाम्

क्	+	स्वरः	+	ं	→	कं	कां				
ख्	+	स्वरः	+	ः	→	खः	खाः				

© NCERT not to be republished

यृ	यॄ	यॢ	ये	यै	यो	यौ
* रृ	रॄ	रॢ				
लृ	लॄ	लॢ				

शृ	शॄ	शॢ	शे	शै	शो	शौ

ऋं	ॠं	ऌं	एं	ऐं	ओं	औं
ऋः	ॠः	ऌः	एः	ऐः	ओः	औः

अभ्यासं कुर्मः

* ऋ ॠ ऌ – एतानि त्रीणि गुणिताक्षराणि क्रमेण इत्येवमपि प्रकारान्तरेण लिख्यन्ते।

संयुक्त-व्यञ्जनानि

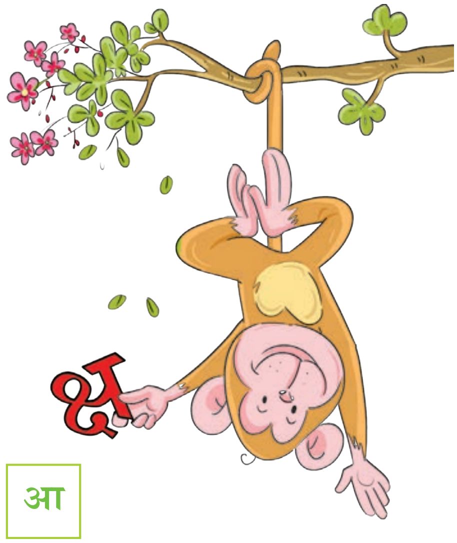

एकाधिक-व्यञ्जन-वर्णानां मेलनेन **संयुक्त-व्यञ्जनानि** भवन्ति –

क्ष = क् + ष् + अ

कक्षा = क् + अ + क् + ष् + आ

त्र = त् + र् + अ

पत्रम् = प् + अ + त् + र् + अ + म्

ज्ञ = ज् + ञ् + अ

ज्ञानम् = ज् + ञ् + आ + न् + अ + म्

द्य = द् + य् + अ

विद्या = व् + इ + द् + य् + आ

एवमेव सर्वेषां व्यञ्जनानां सर्वैः व्यञ्जनैः सह मेलनेन संयुक्त-व्यञ्जनानि भवन्ति* –

क्य	→	चाणक्यः	क्र	→	क्रमः	द्म	→	पद्मम्
र्ण	→	अर्णवः	न्द्र	→	इन्द्रः	ष्ट्र	→	उष्ट्रः
न्त्र	→	मन्त्रः	ष्ठ्य	→	ओष्ठ्यः	न्ध्य	→	सन्ध्या

* एतानि संयुक्त-व्यञ्जनानि नवीनाः वर्णाः न सन्ति, अपि तु पृथक्-पृथक् संयुक्त-व्यञ्जन-वर्णानां विशिष्टा लेखन-शैली एव। एतेषु आगतः स्वरः संयुक्त-व्यञ्जनेषु अन्तर्भूतः नास्ति।

© NCERT not to be republished

वर्ण-वियोगः

अजः	= अ + ज् + अ + :
रामः	= …… + …… + …… + …… + ……
हरिः	= …… + …… + …… + …… + ……
सीता	= …… + …… + …… + ……
गुरुः	= …… + …… + …… + …… + ……
वधूः	= …… + …… + …… + …… + ……
ऋषिः	= …… + …… + …… + ……

मातॄणम्	= म् + आ + त् + ॠ + ण् + अ + म्
क्लृप्तम्	= क् + ऌ + प् + त् + अ + म्
ऌकारः	= …… + …… + …… + …… + …… + ……
देवाः	= …… + …… + …… + …… + ……
एकैकः	= …… + …… + …… + …… + …… + ……
ओम्	= …… + ……
औषधम्	= …… + …… + …… + …… + …… + ……

क्य – वाक्यम् = व् + आ + क् + य् + अ + म्

न्य – मूर्धन्यः = …… + …… + …… + …… + …… + …… + …… + …… + ……

व्य – तालव्यः = …… + …… + …… + …… + …… + …… + …… + ……

ह्य – बाह्यम् = ब् + आ + ह् + य् + अ + म्

क्र – क्रीडा = क् + र् + ई + ड् + आ

ग्र – ग्रहणम् = …… + …… + …… + …… + …… + …… + …… + ……

ज्र – वज्रः = …… + …… + …… + …… + …… + ……

द्र – द्रष्टा = द् + र् + अ + ष् + ट् + आ

प्र – प्रगतिः = …… + …… + …… + …… + …… + …… + …… + ……

ब्र – ब्रह्म = ब् + र् + अ + ह् + म् + अ

ह्म – ब्रह्मचारी = …… + …… + …… + …… + …… + …… + …… + …… + …… + ……

ह्व – जाह्नवी = …… + …… + …… + …… + …… + …… + ……

ध्व – ध्वनिः = ध् + व् + अ + न् + इ + :

स्व – सरस्वती = …… + …… + …… + …… + …… + …… + …… + …… + ……

© NCERT not to be republished

र्ण – वर्णः = व् + अ + र् + ण् + अ + ः

र्म – कर्म = ... + ... + ... + ... + ...

र्ष – सप्तर्षिः = ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

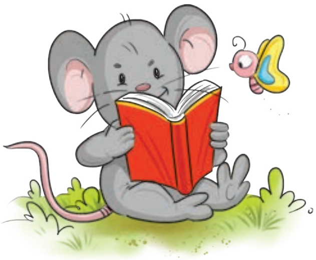

क्क – ढक्का = ढ् + अ + क् + क् + आ

त्त – वित्तम् = ... + ... + ... + ... + ... + ...

द्ध – सिद्धार्थः = ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

द्म – पद्मम् = प् + अ + द् + म् + अ + म्

ब्द – शब्दः = ... + ... + ... + ... + ... + ...

ङ्क – पङ्कजम् = ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

ञ्ज – व्यञ्जनम् = ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

ण्ठ – कण्ठः = ... + ... + ... + ... + ... + ...

न्ध – सन्धिः = ... + ... + ... + ... + ... + ...

म्भ – प्रारम्भः = ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

स्क – सँस्कर्ता = स् + अँ + स् + क् + अ + र् + त् + आ

स्क – काँस्कान् = ... + ... + ... + ... + ... + ...

स्मिँ – कस्मिँश्चिद् = ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

ल्ल – पुँल्लिङ्गम् = ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

ंय – संयमः = स् + अ + ं + य् + अ + म् + अ + ः

ंव – संवादः = ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

ंस – हंसः = ... + ... + ... + ... + ... + ...

ःख – दुःखम् = द् + उ + ः + ख् + अ + म्

ःक – प्रातःकाल: = ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

न्द्र – इन्द्रः = इ + न् + द् + र् + अ + ः

© NCERT not to be republished

न्त्र – मन्त्री = ... + ... + ... + ... + ... + ...

ष्ट्र – राष्ट्रम् = ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

ण्ठ्य – कण्ठ्य: = क् + अ + ण् + ठ् + य् + अ + :

न्त्य – दन्त्य: = ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

त्स्य – मत्स्य: = ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

ष्ठ्य – ओष्ठ्य: = ... + ... + ... + ... + ... + ...

न्ध्य – सन्ध्यक्षरम् = स् + अ + न् + ध् + य् + अ + क् + ष् + अ + र् + अ + म्

ंस्क – संस्कृतम् = ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

र्ष्ट्य – धार्ष्ट्यम् = ध् + आ + र् + ष् + ट् + य् + अ + म्

र्त्स्न्य – कार्त्स्न्यम् = क् + आ + र् + त् + स् + न् + य् + अ + म्

वर्ण-संयोग:

दाशरथि: = द् + आ + श् + अ + र् + अ + थ् + इ + :

.... = ह् + इ + म् + आ + ल् + अ + य् + अ + :

.... = क् + ऋ + ष् + ण् + अ + :

.... = न् + अ + र् + ए + न् + द् + र् + अ + :

.... = म् + अ + ञ् + ज् + उ + ल् + अ + :

.... = प् + उ + ष् + क् + अ + र् + अ + :

.... = क् + उ + क् + क् + उ + ट् + अ + :

.... = स् + व् + अ + स् + त् + इ + क् + अ + :

.... = श् + इ + क् + ष् + अ + क् + अ + :

.... = स् + अ + ङ् + ग् + अ + ण् + अ + क् + अ + म्

.... = क् + अ + न् + द् + उ + क् + अ + :

.... = ध् + आ + र् + ष् + ट् + य् + अ + म्

.... = क् + आ + र् + त् + स् + न् + य् + अ + म्

© NCERT not to be republished

वयं शब्दार्थान् जानीम:

शब्द:	अर्थ:	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखन्तु
पित्राज्ञा	पितु: आदेश:	पिता का आदेश	Father's instruction	
लाकृति:	"ऌ"-वर्णस्य आकृति:	"ऌ"-वर्ण का रूप	Shape of letter "ऌ"	
अर्णव:	समुद्र:	सागर	Sea / Ocean	
उष्ट्र:	क्रमेलक:	ऊँट	Camel	
बाह्यम्	बहि: स्थितम्	बाहरी	External	
ग्रहणम्	स्वीकरणं / धारणम्	स्वीकार करना / पकड़ना	Taking / holding	
वज्रम्	इन्द्रस्य आयुधम्/ हीरकम्	इन्द्र का शस्त्र / हीरा	Indra's weapon / Diamond	
द्रष्टा	य: पश्यति	देखने वाला	Spectator	
ब्रह्म	परमात्मा	परमेश्वर	Ultimate Reality / One Supreme God	
देवा:	सृष्टे: पूज्या: शक्तय:, विभूतय: च	संसार की पूजनीय शक्तियाँ एवं विभूतियाँ	Divine forces, powers & entities of the Universe	
ऋषि:	मन्त्रद्रष्टा	तपस्वी	Sage / Seer	
प्रगति:	उन्नति:	विकास	Development	
ब्रह्मचारी	विद्या-संयम-व्रती	विद्या व संयम व्रत रखने वाला	Celibate	
जाह्नवी	जह्नो: ऋषे: पुत्री – गङ्गा	जह्नु ऋषि की पुत्री – गङ्गा	Rishi Jahnu's daughter – Ganga	
सप्तर्षि:	सप्तानाम् ऋषीणां समूह:	सात महान् ऋषियों का समूह	Group of Seven Great Sages	
ढक्का	डमरु:	ढोल, डंका, नगाड़ा	Drum	

© NCERT not to be republished

शब्द:	अर्थ:	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखन्तु
वित्तम्	धनम्	धन / पैसे	Money / prosperity	
पङ्कजम्	पद्मम्	कमल	Lotus	
सन्धि:	द्वयो: वर्णयो: मेलनम्	दो वर्णों का मेल	Joining of two letters	
सँस्कर्ता	य: संस्कारं करोति	संस्कार करने वाला	Performer of Samskaras	
काँस्कान्	कान् कान्	किन-किन को	To whom all	
कस्मिँश्चिद्	कुत्रचिद्	कहीं पर / किसी में	Somewhere	
पुँल्लिङ्गम्	पुंवाचकं लिङ्गम्	पुरुषवाचक लिङ्ग	Masculine Gender	
संयम:	आत्मानुशासनम्	आत्म-नियन्त्रण	Self-control	
संवाद:	परस्पर-सम्भाषणम्	सौहार्दपूर्ण चर्चा	Discussion / interaction	
प्रात:काल:	प्रभात-वेला	सुबह का समय	Morning Time	
राष्ट्रम्	देश:	राष्ट्र या देश	Nation	
मत्स्य:	मीन:	मछली	Fish	
धाष्ट्र्यम्	धृष्टता	ढिठाई	Audacity	
कात्स्न्र्यम्	सम्पूर्णता	संपूर्णता	Entirety	
दाशरथि:	दशरथस्य पुत्र: – राम:	दशरथ का पुत्र – राम	Dasharatha's Son	
नरेन्द्र:	नृप: / सम्राट्	राजा / सम्राट्	King / Emperor	
मञ्जुल:	सुन्दर:	रमणीय	Lovely / charming	
पुष्करम्	पद्मम्	कमल	Lotus	
स्वस्तिक:	मङ्गल-चिह्नम्	शुभ चिह्न	Auspicious symbol	
सङ्गणकम्	सङ्गणक-यन्त्रम्	सङ्गणक	Computer	
कन्दुक:	गेन्दुक:	गेंद	Ball	

© NCERT not to be republished

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखन्तु
एकैकः	प्रत्येकम्	हर एक	Each one	
अजः	छागः	बकरा	Goat	
वधूः	परिणीता	विवाहित नारी	Married woman	
मातृणम्	मातुः ऋणम्	माता का ऋण	Son's indebtedness to Mother	
क्लृप्तम्	कल्पितम्	माना हुआ	Supposed	
ऌकारः	"ऌ"-वर्णः	"ऌ" वर्ण	Letter "ऌ"	
ओम्	प्रणवः	एकाक्षर ब्रह्म	Name of Brahma	
औषधम्	भेषजम्	औषध	Medicine	
जिह्वा	रसना	जीभ	Tongue	
नामधेयम्	नाम	नाम	Name	
भगिनी	स्वसा	बहन	Sister	
भ्राता	अनुजः / अग्रजः	भाई	Brother	
पितामही	पितुः माता	दादी	Paternal Grandmother	
पितामहः	पितुः पिता	दादा	Paternal Grandfather	
मातामही	मातुः माता	नानी	Maternal Grandmother	
मातामहः	मातुः पिता	नाना	Maternal Grandfather	
सुश्रीः	कुमारी	कुमारी	Miss	
श्रीः	लक्ष्मीः, सुन्दरता	लक्ष्मी, सौन्दर्य	Goddess of prosperity	
उपाधिः	विशिष्टता	विशेषता	Title	
प्रथम-नाम	मुख्यं नाम	पहला नाम	First Name	
मध्य-नाम	मध्यवर्त्ति नाम	बीच का नाम	Middle Name	
अन्त्य-नाम	अन्तिम-नाम	अन्तिम-नाम	Last Name	
कुल-नाम	कुलस्य गोत्रस्य वंशस्य वा नाम	कुल गोत्र या वंश का नाम	Family Name	

© NCERT not to be republished

वयम् अभ्यासं कुर्मः

१. कस्य चित्रम् ? वदन्तु लिखन्तु च ।

..........गणेशः..........

....

....

....

....

....

....

....

....

....

© NCERT not to be republished

२. चित्रं पश्यन्तु। पट्टिकातः समुचितान् वर्णसमूहान् चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु।

प ङ्क जम्

च..........

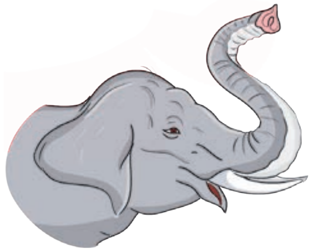

शु..........

वृ..........

द..........

च..........

..........शूलम्

अ..........

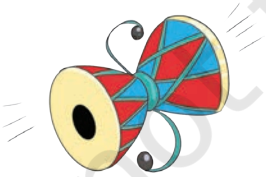

ढ..........

श..........

पट्टिका	क्का	त्रि	ण्डः	ञ्चुः	क्षः	ङ्क	ङ्खः	न्ताः	न्द्रः	ष्ट

© NCERT not to be republished

३. **प्रथम-वर्णेन पदं वदन्तु लिखन्तु च।**

अ	अग्निः	अस्त्रम्
क	....	....
च	....	....
प	....	....
र	....	....

न	नदी	नौका
म	....	....
ह	....	....
त	....	....
व	....	....

४. **स्व-परिवारस्य सदस्यानां पूर्ण-नामानि लिखन्तु।**

	उपाधिः	प्रथम-नाम	मध्य-नाम*	अन्त्य-नाम/कुल-नाम**
माता	श्रीमती			
पिता	श्रीमान्			
भगिनी	सुश्रीः			
भ्राता	श्रीमान्			
पितामही	श्रीमती			
पितामहः	श्रीमान्			
मातामही	श्रीमती			
मातामहः	श्रीमान्			

© NCERT not to be republished

५. **कक्षायाः शिक्षिकाणां शिक्षकाणां च पूर्ण-नामानि लिखन्तु।**

उपाधिः	प्रथम-नाम	मध्यम-नाम	अन्त्य-नाम

* मध्य-नाम अस्ति चेद् पूर्णं नाम लिखन्तु। नास्ति चेद् रिक्तं त्यजन्तु।

** केवलं प्रथमवर्णं (Initial) न लिखन्तु। पूर्णं नाम लिखन्तु।

६. मित्राणां पूर्ण-नामानि लिखन्तु।

प्रथम-नाम	मध्यम-नाम	अन्त्य-नाम

योग्यताविस्तरः

वर्णानां षट् उच्चारण-स्थानानि

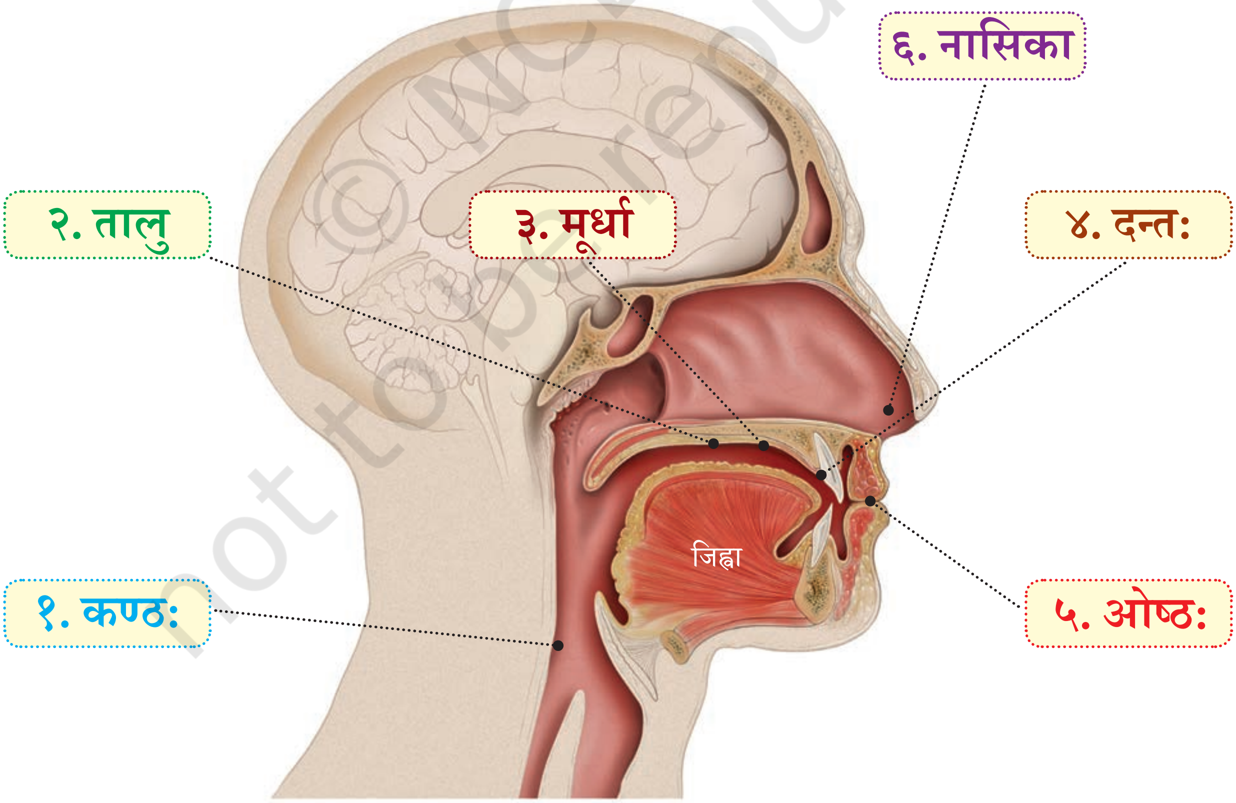

© NCERT not to be republished

१. कण्ठ्याः वर्णाः

अ आ

क ख ग घ ङ

ह

अः

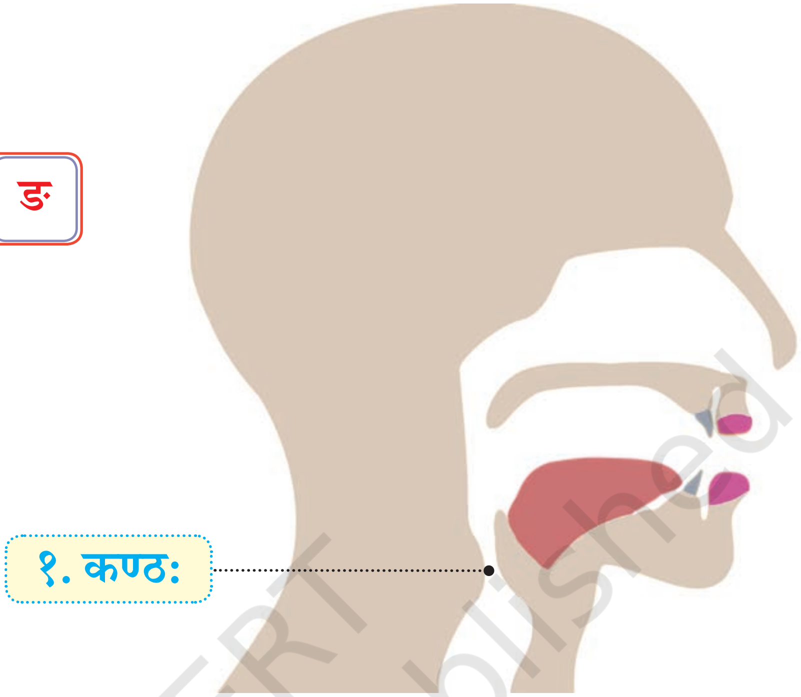

२. तालव्याः वर्णाः

इ ई

च छ ज झ ञ

य

श

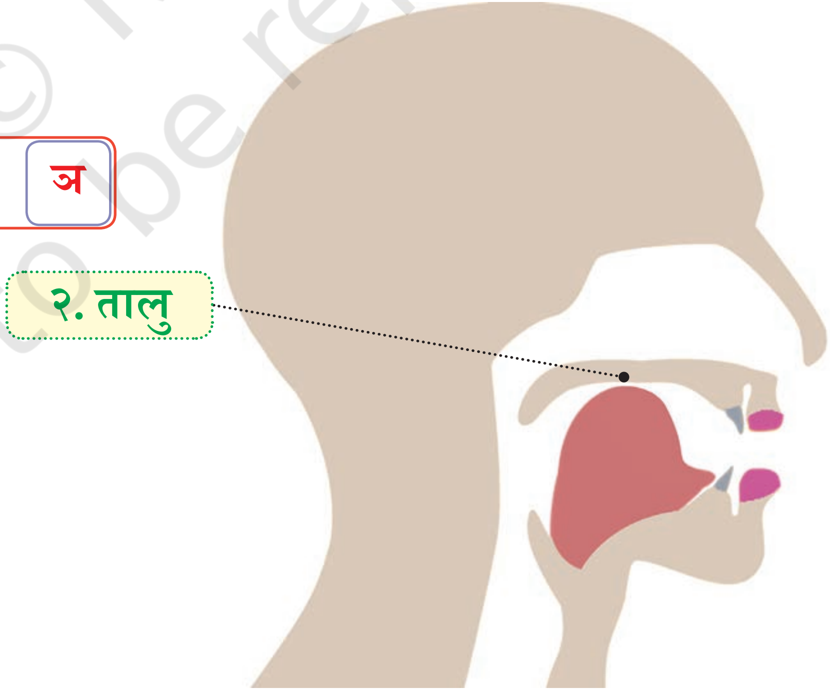

© NCERT not to be republished

३. मूर्धन्याः वर्णाः

ऋ ॠ

ट ठ ड ढ ण

र

ष

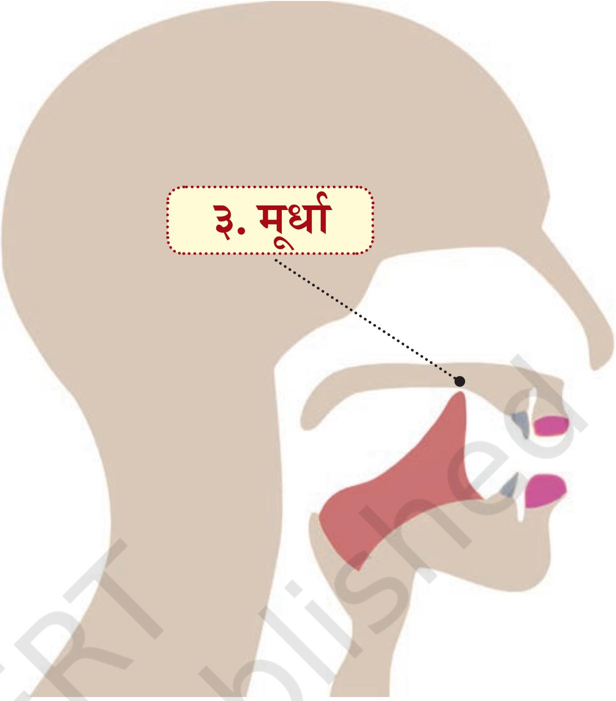

४. दन्त्याः वर्णाः

ऌ

त थ द ध न

ल

स

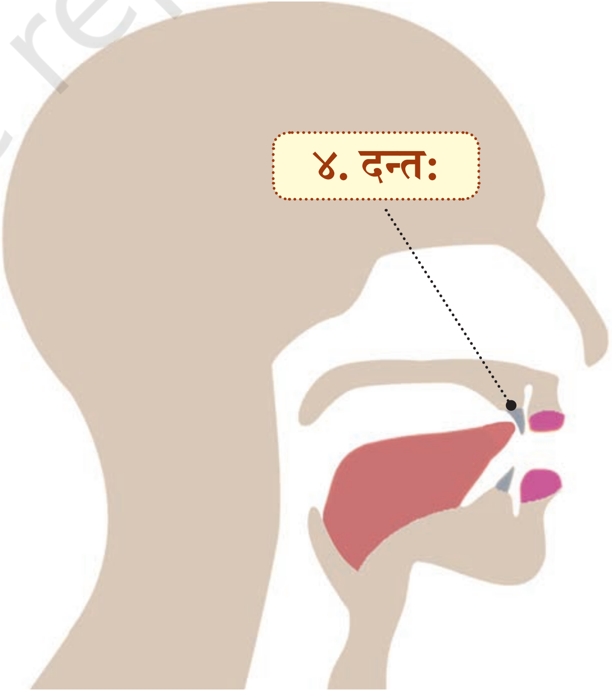

© NCERT not to be republished

५. ओष्ठ्याः वर्णाः

उ ऊ

प फ ब भ म

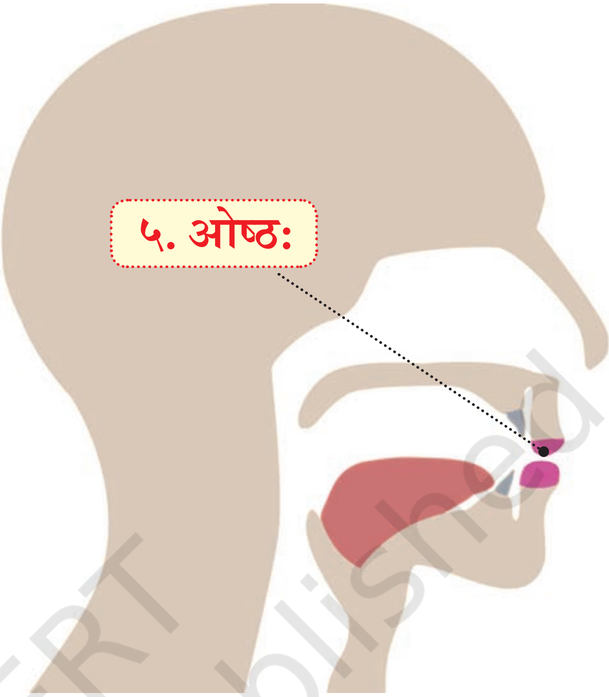

६. नासिक्यः वर्णः

अं

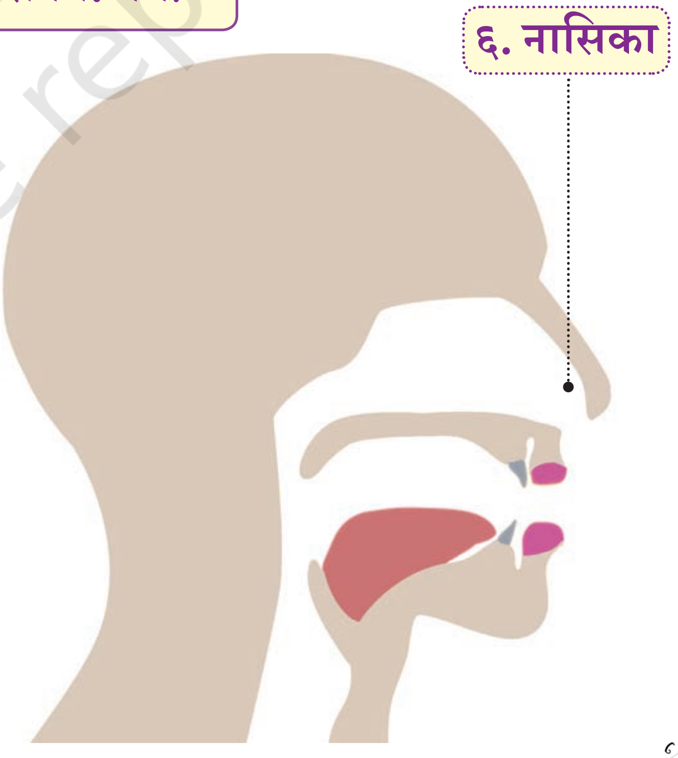

© NCERT not to be republished

द्विस्थानीय-वर्णानाम् उच्चारण-स्थानानि

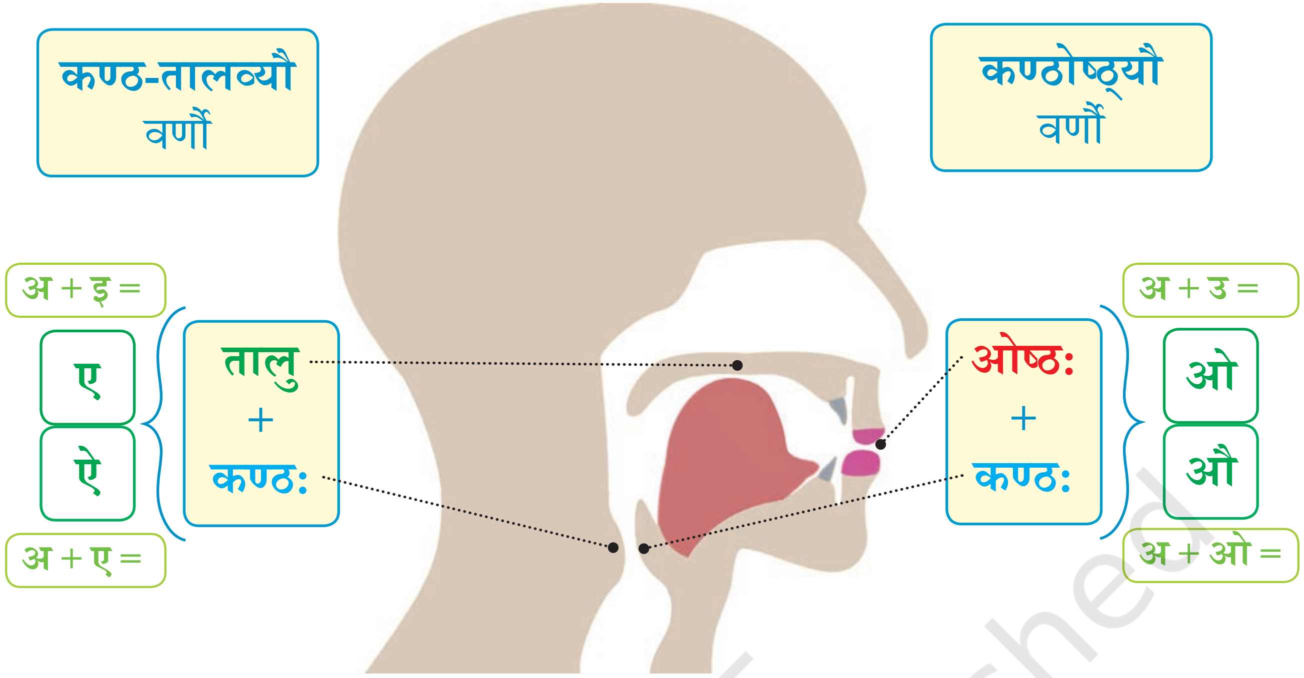

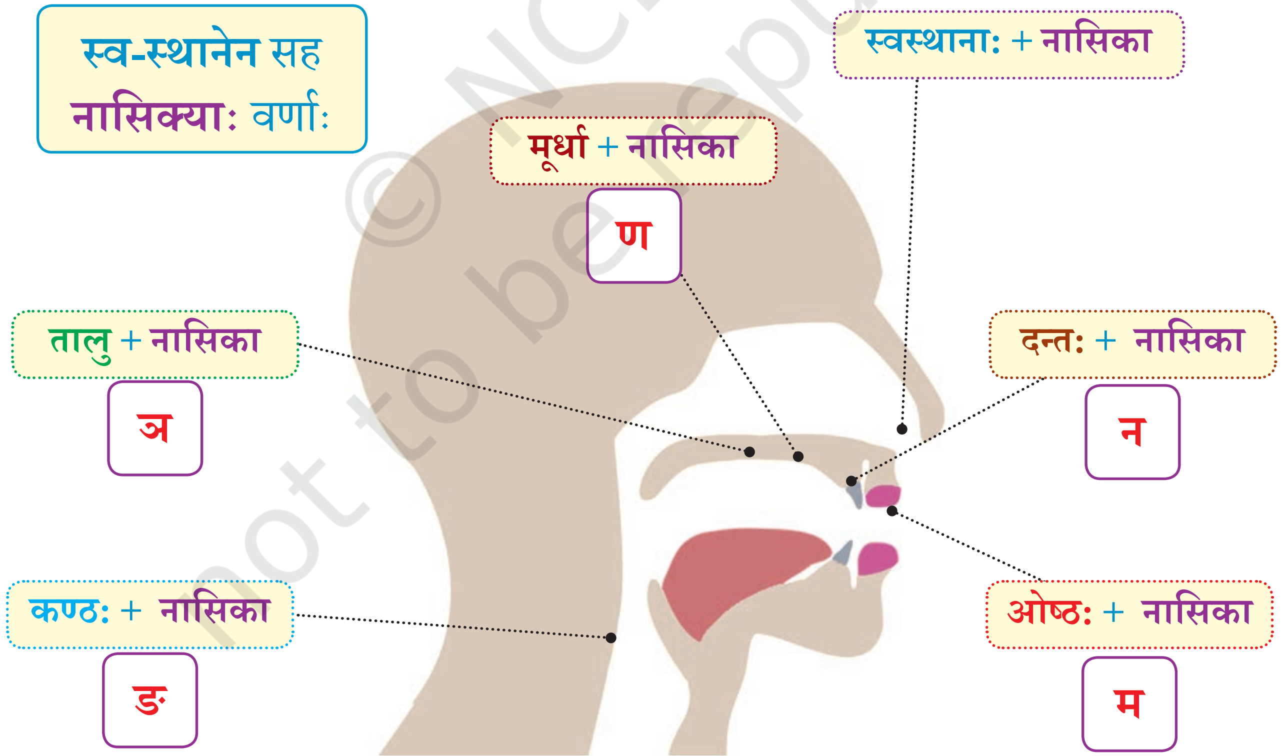

© NCERT not to be republished

दन्त्योष्ठ्यः वर्णः

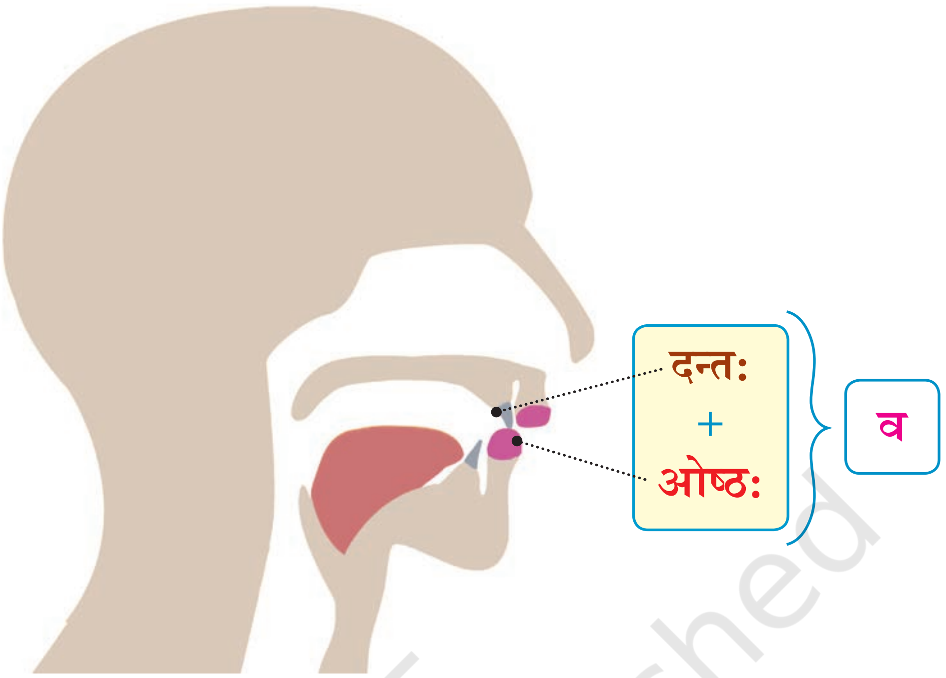

सर्वेषाम् एकस्थानीय-वर्णानाम् उच्चारण-स्थानानि

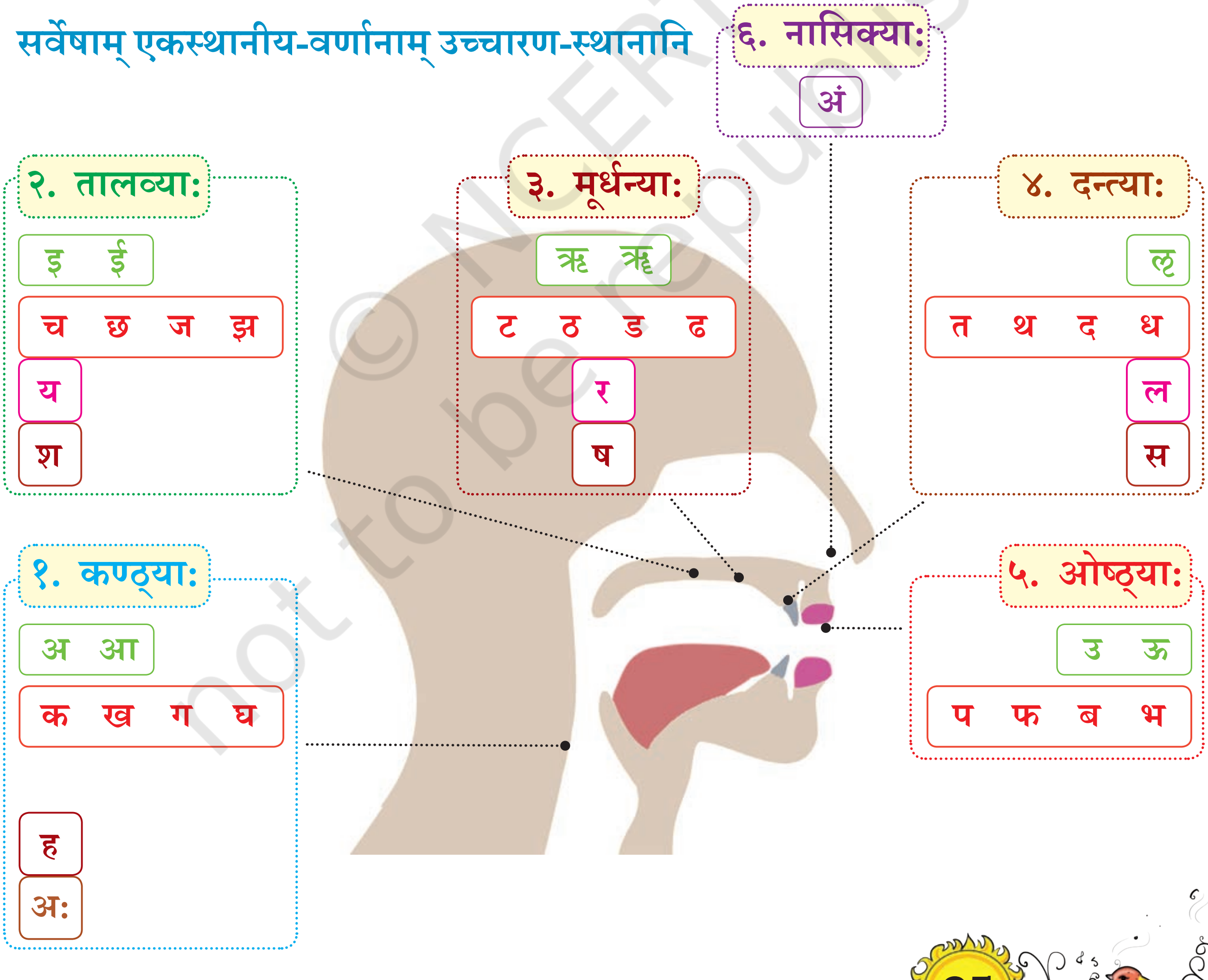

© NCERT not to be republished

सर्वेषां वर्णानाम् उच्चारण-स्थानानि

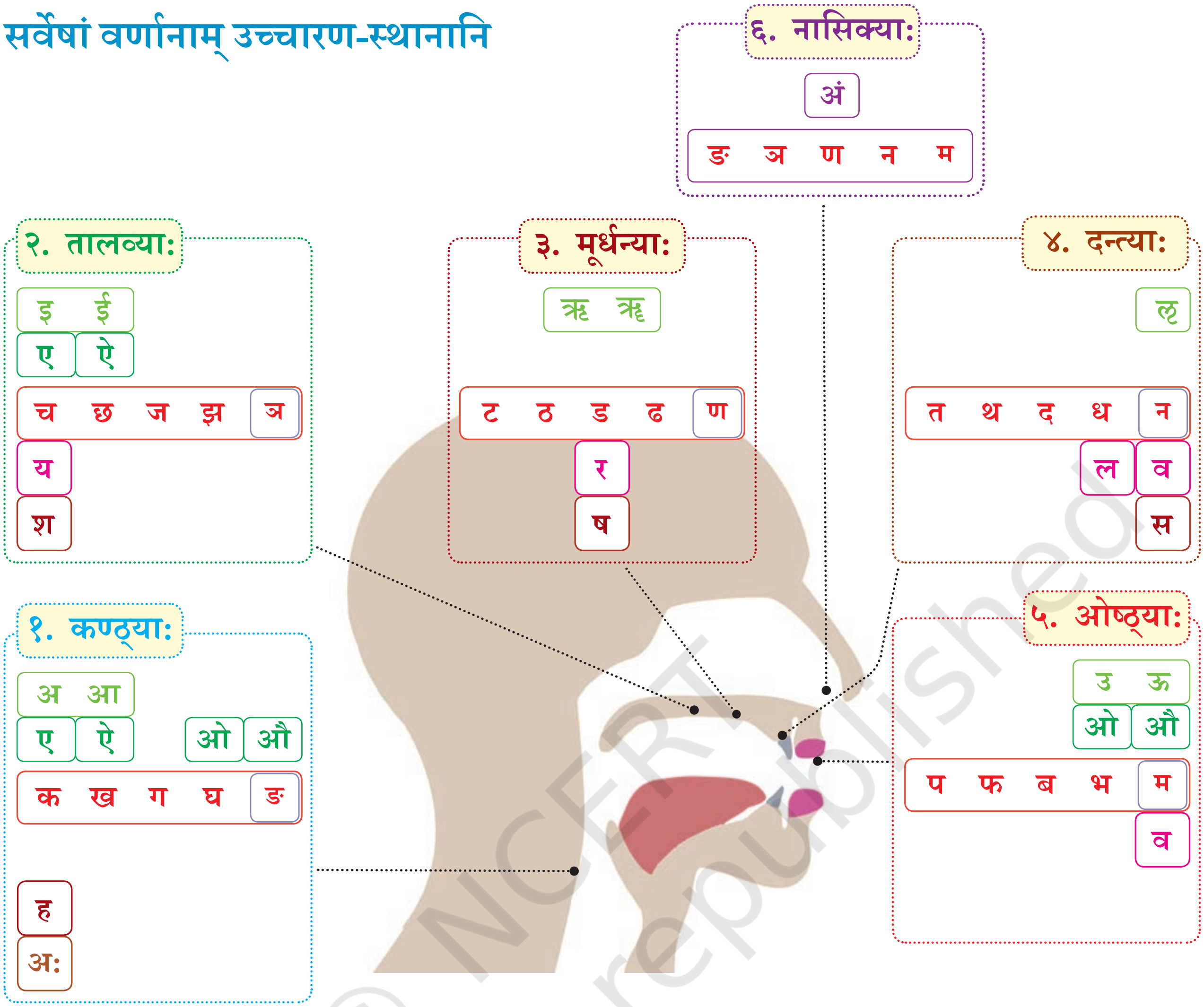

परियोजनाकार्यम्

(क) **प्रथमं पाठं विहाय अस्मिन् पुस्तके आगतानां दशानां संयुक्त-व्यञ्जन-पदानां संग्रहणं कुर्वन्तु। तेषां वर्ण-वियोग: अपि कुर्वन्तु। यथा –**

- वृक्ष: (द्वितीय-पाठे) = व् + ऋ + क् + ष् + अ + :
- वैद्या (द्वितीय-पाठे) = व् + ऐ + द् + य् + आ

(ख) **नामान्त्याक्षरी क्रीडा –**

शिक्षिका / शिक्षक: छात्रान् समूहद्वयेन विभज्य प्रथमगणस्य छात्रां / छात्रं स्व-नामधेयं वक्तुं निर्दिशति। छात्रा / छात्र: स्व-नामधेयं वदति। तदनन्तरं द्वितीयगणस्य छात्रा / छात्र: उत्तिष्ठति।

© NCERT not to be republished

उक्तस्य नामधेयस्य अन्तिमं व्यञ्जनवर्णं (विसर्गातिरिक्तम्) स्वीकृत्य तेन वर्णेन आरभ्यमाणं किञ्चिद् नाम वदति। ततः अग्रे उक्तस्य नामधेयस्य अन्तिमं व्यञ्जनवर्णं (विसर्गातिरिक्तम्) स्वीकृत्य पुनः प्रथमगणस्य छात्रा / छात्रः उत्थाय तेन वर्णेन आरभ्यमाणं किञ्चिद् अन्यद् नामधेयं वदति। अनेन प्रकारेण क्रमशः क्रीडा प्रचलति।

(ग) चित्राणि ध्यानेन पश्यन्तु। शिक्षकस्य साहाय्येन एतेषां चित्राणां वैशिष्ट्यं लिखन्तु।

कुक्कुटः विरौति

१. चाषः (नीलकण्ठः) विरौति

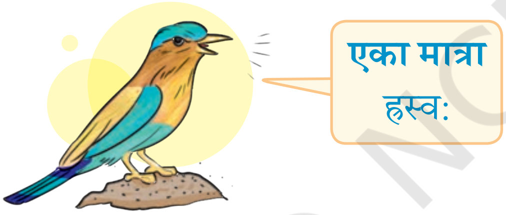

२. वायसः (काकः) विरौति

३. शिखी (मयूरः) केकां करोति

४. नकुलः ध्वनयति

© NCERT not to be republished

चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः।
शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम्॥

१.	*चाषः (नीलकण्ठः)*	*पक्षी*	–	*एकमात्रं ध्वनिं करोति।*	(ह्रस्व-स्वरः इव)
२.	*वायसः (काकः)*	*पक्षी*	–	*द्विमात्रं ध्वनिं करोति।*	(दीर्घ-स्वरः इव)
३.	*शिखी (मयूरः)*	*पक्षी*	–	*त्रिमात्रं ध्वनिं करोति।*	(प्लुत-स्वरः इव)
४.	*नकुलः*	*पशुः*	–	*अर्धमात्रं ध्वनिं करोति।*	(व्यञ्जनम् इव)

उच्चारण-स्थानानां पाणिनीय-शिक्षा-सूत्राणि

सूत्राणि	भावः
अकुहविसर्जनीयाः **कण्ठ्याः**।	अ आ, क ख ग घ ङ, ह, विसर्गः- अः – एषां वर्णानाम् उच्चारणं कण्ठ-स्थाने भवति।
इचुयशास् **तालव्याः**।	इ ई, च छ ज झ ञ, य, श – एषां वर्णानाम् उच्चारणं तालु-स्थाने भवति।
ऋटुरषा **मूर्धन्याः**।	ऋ ॠ, ट ठ ड ढ ण, र, ष – एषां वर्णानाम् उच्चारणं मूर्ध-स्थाने भवति।
ऌतुलसा **दन्त्याः**।	ऌ, त थ द ध न, ल, स – एषां वर्णानाम् उच्चारणं दन्त-स्थाने भवति।
उपूपध्मानीया **ओष्ठ्याः**।	उ ऊ, प फ ब भ म, [उपध्मानीयः*] – एषां वर्णानाम् उच्चारणम् ओष्ठ-स्थाने भवति।
ङञणनमाः **स्वस्थान-नासिकास्थानाः**।	ङ ञ ण न म – एषां वर्णानाम् उच्चारणम् उभयोः स्थानयोः, अर्थात् स्वस्थानेन सह नासिका-स्थाने अपि भवति।
ए ऐ **कण्ठतालव्यौ**।	ए ऐ – अनयोः वर्णयोः उच्चारणम् उभयोः कण्ठ-तालु-स्थानयोः भवति।
ओ औ **कण्ठोष्ठ्यौ**।	ओ औ – अनयोः वर्णयोः उच्चारणम् उभयोः कण्ठ-ओष्ठ-स्थानयोः भवति।
वकारो **दन्त्योष्ठ्यः**।	व – वर्णस्य उच्चारणम् उभयोः दन्त-ओष्ठ-स्थानयोः भवति।
अनुस्वारयमा **नासिक्याः**।	अनुस्वारः- अं, [यमाः* च] – वर्णानाम् उच्चारणं नासिका-स्थाने भवति।

* "उपध्मानीयः" "यमाः" च विशिष्टाः अतिरिक्ताः अयोगवाह-वर्णाः सन्ति।

© NCERT not to be republished